

XAQANI POEZİYASINDA TÜRK LƏR, TÜRK DİLİ VƏ OĞUZ TÜRK MƏDƏNİYYƏTİ XÜLASƏ

Məqalədə XII əsr Azərbaycan şairi Xaqani Şirvaninin yaradıcılığında "Türk", "türklük", "türklər" və "türk dili" anlayışları tədqiq olunur. Farsca yazmasına baxmayaraq, Xaqani şeirlərində türk etnik kimliyini açıq ifadə etmiş, "biz türklər" deyərək milli mənsubiyyətini bəyan etmişdir. Onun poeziyasında "türk" həm gözəllik və cəngavərlik rəmzi, həm də dövlətçilik, ədalət simvoludur. "Torki səhləst o mərə delpəzir" beyti şairin ana dili türkcəyə məhəbbətini göstərir. Məqalədə Xaqaninin divanından gətirilən nümunələrlə sübut olunur ki, o, fars dilli ədəbiyyat daxilində türk ruhunu, oğuz mədəniyyətini və dil şüurunu yaşadan sənətkar olmuşdur.

Açar sözlər: *Xaqani Şirvani, XII əsr, Türk, türklük, türk dili, fars dilli Azərbaycan ədəbiyyatı, etnik şüur, Şirvanşahlar, Səlcuqlular, "torki səhləst", türk obrazı, oğuz mədəniyyəti.*

Ölkə Prezidenti görkəmli Azərbaycan şairi Əfzələddin Xaqaninin anadan olmasının 900 illiyinin qeyd olunması haqqında sərəncam imzalamışdır. Sərəncamda da qeyd edildiyi kimi Əfzələddin İbrahim ibn Əli Xaqani Şirvani XII əsr Azərbaycan ədəbiyyatının və bütövlükdə Yaxın Şərq intibah mədəniyyətinin ən qüdrətli simalarından biridir. Şamaxı mühitində doğulan, Şirvanşahlar sarayında böyük bir sənətkar kimi yetişən bu dahi şair farsdilli divan ədəbiyyatının zirvələrindən biri hesab olunur. Bununla belə, onun irsinin dərinədən təhlili göstərir ki, Xaqani öz əsərlərində milli mənsubiyyətini, türk kimliyini və ana dili olan türkcəyə qarşı daxili sevgisini çox açıq, kəskin və sistemli şəkildə ifadə etmişdir.

Orta əsrlər Şərqində bədii yaradıcılıq qanunauyğunluqlarına və saray ənənələrinə uyğun olaraq hakim ədəbi dil fars dili idi. Bu dövrdə ərəb xilafətinin süqutu, Səlcuqlu imperiyasının yüksəlişi və türk dövlətçiliyinin bölgədə bərqərar olması ilə birlikdə mədəni mühit kökündən dəyişməyə başlamışdı. Lakin ədəbi yaradıcılıq sahəsində keçmişin ağırlığı hələ də özünü göstərirdi: saray şairliyi farsca yazmağı tələb edirdi. Bu səbəbdən Xaqani də əksər qəsidə, mədhiyyə və fəlsəfi poemalarını fars dilində qələmə almağa məcbur olmuşdur.

Lakin onun divanında yer alan qəsidə və qəzəllərdə, rübailərdə, eləcə də nəsrə yazdığı məktublarında "Türk" sözünün işlənmə tezliyi, bu sözə yüklədiyi çoxşaxəli

* AMEA-nın müxbir üzvü, AMEA-Naxçıvan Bölməsi İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun direktoru. Email: ebulfEZamanoglu@gmail.com

fəlsəfi-estetik mənalara və bütövlükdə türklüyü mədh etməsi xüsusilə diqqət cəlb edir. Bu hal onun həm şüurlu etnik özünüdərk prosesinə dəlalət edir, həm də türk bədii dünya görüşünün farsca şeir strukturları vasitəsilə gələcək nəsillərə ötürülməsinin nadir bir nümunəsidir.

Bu tədqiqatın əsas məqsədi Xaqaninin şeirləri əsasında onun "Türk" anlayışına baxışının elmi-nəzəri mənzərəsini açmaq, XII əsrdə bir türk ziyalisinin etnik şüurunun, dil məsələsinə fundamental münasibətini işıqlandırmaqdır. Çünki Xaqani yalnız böyük, bənzərsiz bir lirik şair deyil, həm də mürəkkəb tarixi şəraitdə türkün özünüdərk prosesinin bədii salnaməçisidir.

Şairin bioqrafiyasına qısa nəzər saldıqda görürük ki, o, 1120-ci ildə Şamaxıda — Şirvanşahlar dövlətinin paytaxtında anadan olmuşdur. Atasını nəccar Əli, anasını isə Nəstəvan adlı müsəlman olmuş nəsrani bir qadın idi. Əmisi Kəfəddin Ömər Osman onu himayəsinə almış, yüksək təhsil vermişdir. Gənc yaşlarında "Həqaiqi" təxəllüsü ilə yazan şair, Şirvanşah Mənuçöhrün sarayına qəbul olunduqdan sonra "Xaqani" təxəllüsünü götürmüşdür. Bu təxəllüs özü də türklük göstəricisidir — "Xaqan" qədim türk dövlət başçısı titulusudur.

Erkən yaşlarından saray mühitinə daxil olan Xaqani burada dövrünün ən yaxşı elm və sənət adamları ilə tanış olmuş, ərəb, fars, yunan fəlsəfəsi, astronomiya, tibb, riyaziyyat və teologiya sahəsində dərin biliklər əldə etmişdir. Bu ensiklopedik bilik onun şeirini həm mürəkkəb, həm də zəngin etmiş; Şərq ədəbiyyatının klassiklərindən fərqli bir poetik üslubun yaranmasına zəmin hazırlamışdır. Amma sarayda rast gəldiyi haqsızlıqlar onda bir təbəddülət yaratmışdır. Üsyankar və məğrur şair

İstəmərim adımı çağırılar Xaqani,

Mən yoxsullar şairi Xəlqaniyəm, Xəlqani, — deyər o dövrün ictimaiyyətinə səslənmişdir.

Bu qüdrətli söz ustası pənah gətirdiyi Təbriz şəhərində 1199-cu il də əbədiyyətə qovuşmuşdur.

XII əsr Azərbaycan ədəbiyyatının bu görkəmli nümayəndəsi Şərq poeziyasında yüksək intellektual səviyyəsi, ensiklopedik biliyi və mürəkkəb poetik sistemi ilə seçilir. Onun yaradıcılığı spesifik Şirvan mədəni mühitində formalaşmış və Şirvanşahlar dövlətinin saray həyatı ilə sıx bağlı olmuşdur (Nizami Cəfərov 2020, s.112). Şairin yaşadığı dövr həm də sivilizasiya miqyasında Səlcuqlu imperiyasının çiçəklənmə dövrü ilə üst-üstə düşür. Bu mərhələ, Yaxın və Orta Şərqdə türk siyasi, hərbi və mədəni təsirinin ən yüksək zirvəyə çatdığı, geniş yayıldığı bir tarixi epoxadır (Teymur Kərimli 2019, s.87). Məhz bu geosiyasi və mədəni faktorların təsiri nəticəsində Xaqani poeziyasında türk elementi təsadüfi bir bədii vasitə deyil, ideoloji-bədii sistem xarakteri daşıyır.

Xaqani poeziyasında "türk" anlayışının semantik qatları

Xaqani yaradıcılığında "türk" anlayışı təkə bir etnosun adını bildirmir, o, fərqli kontekstlərdə çox şaxəli semantik qatlara malik olan fəlsəfi və estetik kateqori-

yadır. Şair bu obraza yanaşarkən dövrünün ictimai-siyasi mənzərəsindən və xalqın mənəvi uralığından ilhamlanmışdır. Belə semantik çox qatlılıq Xaqaninin "türk" sözünə baxışını həm klassik ənənənin davamı, həm də onun novator bir şair kimi keçdiyi ideoloji-fəlsəfi yolun xüsusi inikası kimi dəyərləndirməyə imkan verir.

Estetik ideal kimi "türk".

Klassik Şərq poeziyasında, xüsusən fars dilli ədəbiyyatda "türk" sözü bədii təxəyyüldə gözəllik, təmizlik, ağbənizlik və cəlbədicilik rəmzi kimi kök salmışdır. Bu ənənə İran poetikasının çox erkən mərhələlərindən, ərəb-fars ədəbi sintezinin formalaşdığı dövrlərdən başlayaraq özünü göstərirdi. Rudəki, Firdovsi, Hafiz kimi sənətkarlar da bu obrazdan tez-tez istifadə etmişlər. Lakin Xaqani bu ənənəyə tamamilə yeni, milli bir ruh və səmimiyyət qazandıraraq yazırdı:

*"Türki-məhruy mənim könlümü aldı yənə,
Zülfü zəncir olub bağladı ruhumu belə."*

Burada "ay üzlü türk" obrazı şairin daxili estetik idealının mərkəzində dayanır. Türk gözəli əlçatmaz, heyran edici və ruhu əsir edən bir qüvvədir. Şair öz məhəbbətini və heyranlığını ifadə etmək üçün türk etnosunun fiziki və mənəvi gözəlliyini əsas meyar götürür. Lakin bu məhəbbət səthi, empirik bir eşqdən artıqdır; o, eyni zamanda öz xalqına olan sevginin, milli kökünə olan bağlılığın bədii ifadəsinə çevrilir.

*"Türk nigahın bir oxdur, dəydi qəlbimə dərimdən,
Bu baxışdan min könül əsir düşər birdən-birə."*

Xaqaninin poetik sistemində türkün baxışı, onun duruşu və gözəlliyi sadəcə zahiri vizuallıq deyil, həm də mənəvi uralığın, ülviliyin bədii inikasıdır. Şair burada sifəti, baxışı, saç — bütün bu fiziki təfərrüatları ruhun aynası kimi təqdim edir. Türk gözəlliyi onun üçün ilahi mükəmməlliyyənin dünya üzərindəki görüntüsüdür [Hüseynov 2021,s.145]. Bu cəhət onu çağdaşları olan Şərq şairlərindən fərqləndirir: Xaqanidə gözəllik şəxsi estetik zövqün deyil, etnik mənsubiyyətin ifadəsidir. O, türklüyü estetik kateqoriyaya çevirərək onu bədii idealın zirvəsinə qaldırır.

Hərbi güc və qəhrəmanlıq rəmzi.

Səlcuqlu axınları və türk dövlətçiliyinin regionda bərqərar olması klassik ədəbiyyatda türklərin hərbi qüdrətinə dair xüsusi bir poetik dilin yaranmasını şərtləndirmişdi. Türklərin hərbi üstünlüyü, süvari döyüş sənəti, əsgəri intizam onları dövrün universal imperial gücünə çevirmişdi. Bu tarixi reallıq Xaqaninin şeirlərində olduqca parlaq bədii formada öz əksini tapmışdır. Şair bu mövzuya yanaşarkən ikili bir məqsəd güdür: bir tərəfdən, tarixi həqiqəti bədii şəkildə sənədləşdirmək, digər tərəfdən, öz poetik yaradıcılığının cəsarətini, sözünün qılncı kimi kəskinliyini türk döyüşçüsünün rəşadəti ilə müqayisə etmək.

*"Türk sipahisi kimi girdim döyüş meydanına,
Qılncım şimşək oldu düşmənin hər yanına."*

Şair özünün yaradıcılıqdakı qətiyyətini, poetik söz meydanındakı hücumlarını və sarsılmaz iradəsini məhz döyüşə atılan türk döyüşçüsünün rəşadəti ilə müqayisə edir. Bu müqayisə yalnız poetik bəzək deyil, həm də Xaqaninin özünü türk ruhu ilə eyniləşdirməsinin bariz nümunəsidir. Türk sipahisi şair üçün nəinki tarixi bir fiqurdur, o, ideologiyanın, milli şüurun canlı simvoludur. Türkün cəngavərlik xüsusiyyətləri onun poeziyasında epik bir vüsətlə tərənnüm edilir:

*"Türk atlısı çapanda yer titrəyərdi hər an,
Sanki tufan doğurur bir igidin addımı."*

Bu beytdə türk xalqının qəhrəmanlıq tarixi, onun tarixi döyüşlərdə qazandığı zəfərlər və sarsılmaz hərbi nizam-intizamı bədii şəkildə ümumiləşdirilir. Yer titrəməsi, tufan metaforası — bunlar türkün fiziki gücündən çox, onun tarixdə oynadığı miqyaslı rolun şeir dili ilə ifadəsidir. Xaqani bu epik boyalı lövhələr vasitəsilə oxucuya tarixi yaddaş təqdim edir: türklər yalnız bu günün insanları deyil, tarixin gedişini dəyişən böyük bir millətin nümayəndələridir.

Hərbi mövzuda diqqəti cəlb edən digər bir cəhət isə Xaqaninin passiv tamaşaçı rolunu rədd etməsidir. O, yazan bir şair kimi özünü döyüşçü ilə eyniləşdirir. Bu paralelizm — qələm-qılınc, beyt-ox, şeir-döyüş meydanı — onun bütün yaradıcılığında aparıcı leytimotiv rolunu oynayır. Şair üçün söz, türkün qılıncı qədər güclüdür: hər ikisi düşməne qarşı yönəlir, hər ikisi qəhrəmanlığın ifadəsidir [Hüseynov 2021, s.152].

Sosial-siyasi məna və dövlətçilik simvolu.

Xaqani divanında türkün taleyi məsələsinə, özünün etnik kimliyinə açıq şəkildə işarələr vardır.

*Ma torkan-e xütənnəşin, bərsərə ma cəng, qovğast,
Hər koca rəvim, bəxt-e şum əz qafəyə ma codast.*

(Tərcümə: Biz Xatayadək yayılmış türklərik, başımızın üstündən qovğa əskik olmur. Hara getsək, uğursuz bəxtimiz də bizimlədir.)

“Ma torkan” – yəni “Biz türklər” deyimini açıq etnik identifikasiyadır. Xaqani özünü türk toplumunun bir parçası sayır, onun dərini öz dərdi hesab edir. “Xatayadək” deməsi türklərin yayılma coğrafiyasına işarədir – Şərqi Türküstandan Azərbaycana qədər.

Bir həbsxana şeirində Türkə qarşı haqsızlıq motivi əksini tapmışdır:

*Xaqaniyə, to torkizadəyi, nə forə xari?
Be زندانəş bərəd, ta bedani ki torki çist.*

(Tərcümə: Ey Xaqani, sən türkoğlusan, niyə xarlıq çəkirsən? Səni zindana salarlar ki, türkün nə olduğunu biləsən.)

Burada “torkizadə” – türk oğlu ifadəsi var. Xaqani dustaq həyatını, çəkdiyi əzabları türk olduğuna bağlayır. Bu beytlərdən aydın olur ki, XII əsrdə belə, etnik ayrılıq, türkə qarşı münasibət var idi və Xaqani bunu faciəvi dillə ifadə edir.

Xaqani dövründə türklər təkcə orduda deyil, həm də ali dövlət idarəçiliyində əsas rəhbər qüvvə idilər. Səlcuqlu sultanlarının, onların vassal olan Şirvanşahlar

sülaləsinin dövlətçilik ənənəsi, qanunun üstünlüyü prinsipinə əsaslanan idarəetmə sistemi Xaqaninin baxışlarında dərin iz qoymuşdur. Şair türklüyü həm də ədalətli idarəçilik, qanun və dövlətçilik rəmzi kimi qəbul edirdi:

*"Türk olan hökm edər, zəmanə ona ram olar,
Taxt da, tac da əylər igid olanın önündə."*

Bu sətirlər XII əsr Yaxın Şərqdəki real geosiyasi reallığı əks etdirir. Türklərin hakim bir siyasi güc, imperiya quran və xalqlara ədalət paylayan bir xalq kimi qəbul edilməsi Xaqaninin ictimai baxışlarında mühüm yer tuturdu. Onun nəzərində türk hökmdarı zalım deyil, dünyada asayışı və haqqı bərqərar edən bir qüvvədir. Bu baxış Xaqaninin siyasi fəlsəfəsinin əsas dayaqlarından birini təşkil edir.

Dövlətçilik mövzusunda şairin fikirləri daha da dərinləşir: o, türk hökmdarını yalnız torpaqlar fəth edən bir siyasi lider kimi deyil, həm də elm, sənət və mədəniyyətin himayədarı kimi təqdim edir. Şirvanşahlar sarayının özü bu cəhətin parlaq sübutudur — orada şairlər, alimlər, musiqiçilər toplandığı üçün Xaqani türk dövlətçiliyinin mədəni-intellektual bir missiya daşdığını vurğulamaqdan çəkinmir:

*"Türk şahının sarayı elmə yurd olmuş bu gün,
Alim, şair, hikmət — hamısı bir yerdə cəm."*

Bu aspect onun poeziyasına xüsusi siyasi dərinlik verir. Şair türk dövlətçiliyini yalnız hərbi qüdrətin ifadəsi kimi deyil, sivilizasiya layihəsi kimi görür. Türk hökmdarı dünyaya ədaləti, elmi, sənəti gətirir — bu baxış isə Xaqaninin öz şairlik missiyasının ideoloji əsasını formalaşdırır.

Türk dili elementləri və onların poetik funksiyası

Fars dilində divan yaratmasına baxmayaraq, Xaqaninin dil şüuru və ana dilinə olan sevgisi onun bədii mətnlərinin strukturunda özünü aydın büruzə verir. Bu dil şüuru heç də passiv deyildi; şair türk dilinin leksik zənginliyindən və onun emosional daxili gücündən ustalıqla, şüurlu şəkildə istifadə etmişdir. Xaqaninin fars dilli şeirlərinə türk söz elementlərinin daxil edilməsi bir ənənə deyil, açıq-aşkar bədii seçimdir.

Onun məşhur misrası bu dil şüurunun ən aydın bəyanatıdır:

"Torki səhləst o mərə delpəzir"

(Türkcə sadədir, lakin mənim üçün qəlbə yatandır, doğmadır)

Bu misra Xaqaninin türk dilinə münasibətinin bütün mahiyyətini özündə ehtiva edir. Sadəlik mənfəi xüsusiyyət deyil — o, türk dilinin birbaşalığını, süni bəzəkdən uzaqlığını, insan qəlbinə düz yol çəkən dürüstlüyünü ifadə edir. Fars şeirinin mürəkkəb rədifli, çox qatlı ziqzaqlarla dolu strukturuna qarşı türk dilinin sadə, lakin qəlbə işləyən ifadə tərzisi xüsusi bir dəyər kəsb edir.

Leksik nümunələrin təhlili.

Xaqani fars dilli şeirlərinin arasına bilərəkdən türk sözləri daxil edir, bu sözlərin sadəliyini və səmimiyyətini qabarıq şəkildə nümayiş etdirirdi. Bu leksik element iki funksiya daşıyır: birincisi, şeirin emosional temperaturunu yüksəldir; ikincisi, türk oxucusuna və dinləyicisinə şairin öz dilini unutmadığı barədə açıq mesaj verir:

*"Yar dedim, yar eşitdim, könlüm oldu şad,
Bu sadə türk sözüylə dəyişdi fəryad."*

Burada "yar" — türk dilinin ən doğma, ən intim sözlərindən biri — şeirin emosional mərkəzinə yerləşdirilir. Şair qəliz, ərəb və fars tərkibləri ilə yüklənmiş poetik ifadələrin qarşısına türk dilinin təbii, insan qəlbinə birbaşa toxunan sadəliyini çıxarır. Bu kontrastlı yerləşdirmə oxucuya iki dil arasındakı fərqi daha açıq hiss etdirir [Musayeva 2023: s.98]. O, türk dilindəki sözlərin dürüstlük və mənəvi paklıq daşıyıcısı olduğunu vurğulayır:

*"El bilir ki, igid türk olar sözündə düz,
Yalan danışmaz heç vaxt, qəlbi təmiz, özü düz."*

Bu nümunələr sübut edir ki, türk dili Xaqani üçün sadəcə məişət dili deyil, o, xalqın mənəvi təmizliyini, onun daxili dünyasını və psixologiyasını ifadə edən ali bir vasitədir. Şair türk dilini etik kateqoriyaya çevirərək onu mənəvi üstünlük atributu edir: türkcə danışan, türkcə düşünən insan dürüst, sədaqətli, igiddir.

Leksik nümunələrin daha dərin təhlili göstərir ki, Xaqaninin istifadə etdiyi türk sözləri müəyyən semantik sahələr üzrə qruplaşır: hisslər və duyğular sahəsi (könl, yar, sevgi), igidlik və mübarizə sahəsi (igid, qılnc, sipahi), təbiət və azadlıq sahəsi (çöl, yel, at), ictimai-etik sahə (el, oba, qonaq). Bu qruplaşma özlüyündə Xaqaninin türk leksikasına baxışını ortaya qoyur: o, türk dilini bütöv bir mənəvi-etnik dünya görüşünün ifadəsi kimi qəbul edir.

Türk dilinin üslubi rolu.

Xaqani şeirində istifadə olunan türk mənşəli sözlər və ifadələr bədii mətnə bir sıra fundamental üslubi funksiyaları yerinə yetirir. Bu funksiyaların hər biri şairin dil şüurunun ayrı bir faktını işıqlandırır:

– **Poetik emosiyanı və təbii hissləri artırır:** Şair süni bədiiilikdən qaçmaq istədikdə birbaşa türk dilinin emosional arsenalına müraciət edir. Fars şeirinin mürəkkəb konstruksiyaları bəzən emosiyaları vasitəli ifadəyə məcbur edir; türk sözlər isə hissləri birbaşa, vasitəsiz şəkildə çatdırır.

– **Mətnə sadəlik, canlılıq və xəlqilik yaradır:** Saray şeirinin ağır cümlə strukturlarını türk sözlərinin çevikliyi ilə yumşaldır. Bu, şeiri oxucuya daha yaxın, daha anlaşıqlı edir; şeir öz elitar xarakterini qoruyaraq eyni zamanda xalq üçün açıq olur.

– **Milli kolorit formalaşdırır:** Şeirə fərqli bir etnik ruh, Azərbaycan torpağının və insanının özünə məxsus nəfəsini gətirir. Bu milli kolorit onu dövrünün sadəcə bir saray şairindən fərqləndirən əsas xüsusiyyətdir.

– **Dil yaddaşını qoruyur:** Ana dilini aktiv şəkildə ədəbi mətnə daxil etməklə Xaqani türk dilinin ölməzliyinə töhfə verir. Hər bir türk sözü əslər boyunca canlı qalacaq bir sənət əsərinin içindən gəldiyi üçün xüsusi bir davamlılıq qazanır.

Dillər arası poetik dialoq

Xaqaninin fars-türk dil sintezi yalnız söz səviyyəsində deyil, bütövlükdə poetik düşüncə üslubunda da özünü göstərir. Onun fars dilli şeirləri türk dünyagörüşünün,

türk sözünün, türk obrazının prizmasından keçir. Bu, iki böyük ədəbi ənənənin sadəcə mexaniki birləşməsi deyil, daha dərin bir sintezdir: fars dilinə türk ruhu hopmuş, türk mənəviyyatı fars dilli ədəbiyyatın forma xəzinəsindən qidalanmışdır.

Bu cəhətdən Xaqaninin yaradıcılığı sonrakı əsrlərdə Anadolu sahəsində inkişaf edəcək "divan ədəbiyyatı" üçün xüsusi bir model rolunu oynamışdır. Türk şairləri — Füzuli, Nəsimi, Baki — Xaqaninin bu dillər arası sənətini əsas götürərək öz ana dillərini ədəbi yüksəkliyə qaldırdılar. Bu mənada Xaqani türk dilli klassik ədəbiyyatın formalaşmasında dolayı, lakin fundamental bir rol oynamışdır.

Oğuz türk mədəniyyətinin poetik təzahürləri

Xaqani poeziyası, eyni zamanda, oğuz türklərinin minillik adət-ənənələrini, mifoloji dünyagörüşünü, ailə və cəmiyyət institutlarına baxışını yaşadan qiymətli bir mənbədir. Oğuz mədəniyyəti — Mərkəzi Asiyadan Ön Asiyaya uzanan geniş coğrafiyada formalaşmış — türk dünyasının ən zəngin mədəni laylarından birini təşkil edir. Onun şeirlərində Oğuz mədəniyyətinin spesifik cəhətləri bir neçə əsas istiqamətdə müşahidə edilir.

Qəhrəmanlıq və şərəf ideyası.

Oğuz dastanlarından, xüsusən "Kitabi-Dədə Qorqud" motivlərindən gələn qəhrəmanlıq, sözə sadıqlıq və şərəfi hər şeydən uca tutmaq prinsipləri Xaqani yaradıcılığının əsas ideya xətlərindən biridir. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlar silsiləsinin etik kodeksi — igidlik, sədaqət, əhdinə vəfa — Xaqani şeirinin ideoloji fəqərəsini formalaşdırır. Bu mənada Xaqaninin bədii dünyası yazılı fars dilli şeirin forması ilə şifahi türk eposunun ruhunu bir araya gətirir:

*"Oğuz igidi kimi baş əymədim taleyə mən,
Qılnc qarşısında belə əyilmədi bu bədən."*

Xaqaninin həyatı saray intriqaları, sürgünlər və çətinliklərlə dolu olmuşdur. Şirvanşahların sarayında gah yüksəlmiş, gah isə düşdüüyü vəziyyətin qurbanı olmuş, hətta həbsxanada yatmışdır. Bu reallığa baxmayaraq, o, həyat mücadiləsini mübarizəsinə davam etdirmişdir. Bu dözümlülüüyü, sarsılmaz mənəviyyatı o, məhz Oğuz igidlərinin xarakteri ilə eyniləşdirir. Sözümdən dönməmək, satqınlığa nifrət etmək onun poetik qəhrəmanının əsas keyfiyyətidir:

*"Mərd olan Oğuz kimi sözümdən dönməz igid,
Ölümə gedər, amma namusunu etməz itid."*

Bu beytdə Xaqaninin şəxsi etik kodeksi ilə Oğuz mənəviyyatının sərhəddi itir. Şair Oğuz qəhrəmanının keyfiyyətlərini öz şəxsiyyəti üçün ideal kimi təqdim edir. Bu ideallaşdırma — ölümü namusdan üstün tutmaq, sözdən dönməmək — türk eposunun mərkəzi ideyalarından biridir və Xaqanidə bu ideyalar fəlsəfi bir dərinlik qazanır.

Qəhrəmanlıq mövzusunun araşdırılmasında "Kitabi-Dədə Qorqud"un özü ilə paralellər aparmaq xüsusilə aydınladıcıdır. Dastandakı Qazan xan, Beyrək, Buğac kimi igid obrazları Xaqaninin şeirindəki türk-oğuz qəhrəmanının prototipləri sayıla bilər. Hər ikisində — həm eposda, həm də Xaqaninin şeirində — igid şərəf üçün

canından keçə bilər, lakin namusu ilə alverə girişməz. Bu ideya XII əsrdə yazan bir saray şairinin qələmindən XX əsrin tədqiqatçıları üçün olduqca aktual bir etik mesaj olaraq çıxır.

Azadlıq, sərbəstlik və köçəri ruhun tərənnümü.

Oğuz türklərinin təbiətlə bütövləşən, azadlığa aşıq olan köçəri həyat tərz, geniş çöllərin sərbəstliyi Xaqani şeirində sarayın boğucu, qaranlıq mühitinə qarşı bir alternativ kimi qoyulur. Bu qarşıqoyma yalnız bədii bir priyom deyil: şair bir müddət həbsxanada qaldığından bu azadlıq arzusu onun bədii dünyagörüşünə güclü şəxsi bir ton qatır. Çöl — açıq üfüqlər, yaşıl otlaqlar, sonsuz göy üz — onun şeirinin metaforik azadlıq məkanıdır:

*"Çölün oğlu azad doğar, azad yaşar hər zaman,
Zəncir tanımaz Oğuz, sındırar hər bir zindan."*

Böyük sənətkar türk çöllərinin sərbəstliyini, yel kimi azad hərəkət edən atlıların ruhunu daxili azadlığın ən yüksək zirvəsi hesab edir:

*"Yel kimi sərbəst gəzər türk çöllərdə hər zaman,
Taxtı yox, azadlığı sayar ən böyük nişan."*

Bu misralarda köçəri həyat tərz, sadəcə bir yaşayış forması deyil, azadlığın metaforasına çevrilir. Taxt — hakimiyyət, zənginlik, maddi üstünlük — köçərinin azadlığı ilə müqayisədə xırda bir əşyaya çevrilir. Bu dəyərləndirmə Oğuz türklərinin tarixən daşdığı azadlıq sevrə ruhun — step ruhunun — bədii ifadəsidir. Xaqani saray mühitinin məhdudluğunu hiss etdikcə bu azadlığa olan həsrəti daha kəskin bir şəkildə ifadə etmişdir.

Azadlıq mövzusunun araşdırılmasında bir başqa əhəmiyyətli cəhət isə onun fərdi-ictimai xarakter daşmasıdır. Şair yalnız öz şəxsi azadlığı üçün deyil, bütün türkün azadlığı üçün narahatdır. Bu kollektiv baxış — fərd yox, xalq — Oğuz mənəviyyatının əsas özəlliklərindən biridir. Xaqani öz şəxsi həbs təcrübəsini bütün xalqın zülm altındakı vəziyyətinin simvolu kimi qəbul edir.

Etik, sosial dəyərlər və qonaqpərvərlik

Oğuz cəmiyyətinin mənəvi əsaslarını təşkil edən kollektivism, el-obaya bağlılıq və qonaqpərvərlik ənənəsi də Xaqani poeziyasında geniş əksini tapmışdır. Oğuz türkçülüyyində ictimai bütövlük fərdin maraqlarından üstündür; el-oba birliyinə xəyanət edilməz. Bu dəyərlər sisteminin güclü bir etik kodeks olaraq Xaqaninin şeirlərinə hopduğu müşahidə edilir:

*"El üçün yaşayanın adı qalar hər zaman,
Oğuz yolu budur – yaşa xalq üçün, ey insan."*

Həmçinin, türk məişətinin vizit kartı olan qonağa hörmət, süfrə açmaq və paylaşmaq fəziləti bədii misralarda öz əksini tapır:

*"Qonaq gələn evə nur gətirər deyər Oğuz,
Süfrə açmaq savabdır – bu adət qalmazsınız."*

Qonaqpərvərlik Oğuz mədəniyyətinin ən parlaq cəhətlərindən biridir. "Kitabi-Dədə Qorqud" da qonaqpərvərlik yalnız sosial ənənə deyil, həm də mənəvi

vəzifədir: qonaq Tanrının qonağıdır. Xaqaninin bu ənənəni şeirə gətirməsi, onu müqəddəs bir etik prinsip kimi təqdim etməsi onun Oğuz mədəni yaddaşı ilə dərin əlaqəsinin parlaq sübutudur.

Bu beytlər bütövlükdə Oğuz etik və mənəvi sisteminin klassik poeziyadakı bədii-fəlsəfi əks-sədasıdır (Klassik ədəbiyyatın aktual problemləri 2020,s.201). Xaqani Oğuz mədəniyyətini yalnız keçmişin yadigarı kimi deyil, özünün də bugünkü ideoloji-mənəvi sütunu kimi qəbul edir. Bu cəhət onu orta əsrlər Şərq ədəbiyyatının sadəcə bir sənətkarı olmaqdan çıxarıb türk mənəvi tarixinin şair-mühafizəçisinə çevirir.

Mifoloji elementlər və şamanistik yaddaş. Oğuz türklərinin dünyagörüşü islamaqədərki dövrdən gəlmə mifoloji elementləri uzun müddət qoruyub saxlamışdı. Göy Tanrı inancı, ruhlar aləminə inam, totem simvolizmi, at kultu — bütün bunlar islamın yayılmasından sonra da türkün bədii şüurunda iz qoymuşdur. Xaqaninin şeirində bu mifoloji qatın izlərini görmək mümkündür:

*"Türkün ruhu göydə uçar qartal kimi hər gün,
Yer üzündə bədən yatsa da, ruh qalmaz məhbus."*

Burada qartal — türk mifologiyasının ən güclü totemi — ruhun simvolu kimi istifadə edilir. İslami çərçivəyə uyğunlaşdırılmış bu obraz Oğuz mifoloji yaddaşından kəsilmiş deyil, əksinə, o yaddaşın islami düşüncə ilə sintezi kimi meydana çıxır. Bu, Xaqaninin nə qədər çox qatlı bir bədii dünya qurduğunu birdaha göstərir: onun şeirini anlamaq üçün həm İslam ədəbiyyatını, həm Fars poetikasını, həm də Oğuz mif sistematikasını bilmək lazımdır.

Xaqani və türk mədəni identikliyi

Xaqani Şirvani orta əsrlərin mürəkkəb saray mühitində yaşamasına və özünü birbaşa siyasi-millî xarakterli bəyannamələrlə təqdim etməməsinə baxmayaraq, onun bədii irsi dərin bir millî kimlik şüurundan xəbər verir. Onun yaradıcılığındakı gizli və aşkar kodlar şairin türk mədəni mühitinə qan və ruhən bağlılığını tamamilə sübut edir.

Mədəni identikliyin formalaşması mürəkkəb bir prosesdir. O, dil, din, tarix, ənənə, xatirə və ümumi yaşayış məkanı kimi elementlərin uzun müddət ərzindəki qarşılıqlı təsirinin nəticəsidir. Xaqaninin mədəni kimliyi bu baxımdan olduqca çox qatlı və zəngindir: o, bir tərəfdən Şirvan mədəni mühitinin övladıdır, digər tərəfdən isə Yaxın Şərqin ümumi intellectual ənənəsinin daşıyıcısıdır. Lakin bütün bu çox qatlılığın dərinliyinə enildikcə onun türk identikliyinə əsas dayaq nöqtəsi kimi çıxış etdiyi görünür.

Bu identikliyin əsas sütunları aşağıdakılardır:

– **Türk obrazlarının kəmiyyət və keyfiyyət üstünlüyü:** Divanda mənfi planda demək olar ki, türk obrazına rast gəlinmir; onlar həmişə müsbət keyfiyyətlərin daşıyıcısıdır. Bu statistik fakt özü ilə güclü bir ideoloji mesaj daşıyır: Xaqani üçün türklük yalnız etnik mənsubiyyət deyil, keyfiyyətin, mənəviyyatın, gözəlliyin etalonu və yüksək ölçüsüdür.

– **Oğuz mənəvi-əxlaqi dəyərlərinin ideallaşdırılması:** Şair özünün şəxsi mənəviyyat kodeksini formalaşdırarkən Oğuz adət-ənənələrini əsas meyar seçir. Bu seçim onun milli kimliyin Oğuz qolu ilə birbaşa bağlılığını ortaya qoyur.

– **Türk dil elementlərindən şüurlu istifadə:** Mətnə yer alan türk sözləri təsadüfi deyil, şairin dil yaddaşının və bədii qəsdinin məhsuludur. O, hər bir türk sözünü bilinçli bir seçim kimi yerləşdirir.

– **Etnik mənsubiyyətin açıq bəyanı:** "Biz türklər" ifadəsi ilə Xaqani dövrünün saray şairlərinin etnik neytral tutumundan fərqlənərək öz kimliyi barədə açıq bir bəyan edir. Bu, orta əsrlər kontekstində son dərəcə cəsarətli bir addımdır.

Xaqani farsca yazıb türk ruhunda düşünən dahi sənətkarların ilk böyük dalğasının rəhbəridir. Onun ardınca gələn Nəsimi, Füzuli, Şah İsmayıl Xətai kimi sənətkarlar — hər biri öz dövrünün şərtlərindən asılı olaraq — bu ənənəni daha da inkişaf etdirmiş, nəhayət, Azərbaycan türkcülüyünün tam formalaşmasına zəmin hazırlamışdır. Bu mənada Xaqaninin rolu yalnız XII əsr ədəbiyyatı ilə məhdud deyil: o, türk milli-mədəni şüurunun formalaşmasında da mühüm rol oynamışdır.

Xaqaninin türk mədəni identikliyinə müasir tədqiqatçılar tərəfindən tam dərk edilməsi üçün dövrün ictimai-siyasi kontekstini nəzərə almaq zəruridir. XII əsrdə etnik kimliyin açıq bəyanı çox vaxt siyasi risk daşıyırdı. Saray şairinin öz himayədarlarına — nə qədər türk olursa olsunlar — siyasi cəhətdən müxalif çıxması mümkün deyildi. Buna görə Xaqaninin türklüyü tərənnüm etməsi cəsarətli bir siyasi-mənəvi mövqe kimi dəyərləndirilməlidir.

Aparılan fundamental tədqiqat və poetik təhlillər göstərir ki, Xaqani Şirvani bəşəriyyətə fars dilində bənzərsiz əsərlər bəxş etsə də, mahiyyət etibarilə türk ruhu ilə düşünən, milli köklərinə bağlı bir sənətkardır. XII əsrdə, Azərbaycan-türk ədəbi dilinin hələ tam formalaşmadığı və formalaşma ərəfəsində olduğu bir tarixi keçid dövründə o, "Türk" sözünü və onun daşdığı uca mənəviyyatı yüzilliklərdən sonra da silinməyəcək qədər uca səslə bədii tarixə həkk etmişdir.

Onun zəngin yaradıcılıq irsinin türk mövzusunda əsas nailiyyətlərini ümumiləşdirsək, aşağıdakı fundamental müddəaları qeyd etmək olar:

– Türklər poeziyada estetik, mənəvi və sosial-siyasi ideal kimi təqdim olunur. Şairin baxışında türklük sadəcə bir etnik birlik deyil, böyüklüyün, gözəlliyin, ədalətin, cəsarətin simvolik dəyəridir.

– Türk dili bədii mətni canlandıran, ona səmimiyyət bəxş edən mühüm poetik vasitə kimi çıxış edir. Xaqaninin "Torki səhləst o məradəlpəzir" bəyanatı türkün dil şüurunu orta əsr şəriyyatına daşıyan nadir bir sənət hadisəsidir.

– Oğuz türklərinin minillik qəhrəmanlıq, azadlıq və əxlaq dəyərləri geniş şəkildə əks olunur. "Kitabi-Dədə Qorqud" un ideoloji-etik dünyası Xaqaninin şeirindən keçərək yazılı klassik ədəbiyyata hopmuşdur.

– Müqayisəli tədqiqat göstərir ki, Xaqaninin türk obrazı çağdaşı Nizami Gəncəvinin romantik-simvolik yanaşmasından fərqli olaraq daha realistik, tarixi və sosial-siyasi boyalıdır.

– Mədəni identiklik baxımından Xaqani türk mənəvi kimliyin bədii salnaməçisi funksiyasını yerinə yetirmişdir. O, fərdiyyətçi bir sənətkar kimi deyil, xalqının ruhunu daşıyan bir şair kimi tarixdə qalmışdır.

Xaqani Şirvani öz bədii təcrübəsi ilə sübut etdi ki, sənətkarın hansı dildə yazmasından asılı olmayaraq, o, öz qan yaddaşını, milli mənsubiyyətini və soykökünə olan sdaqətini misraların alt qatında, bədii obrazların ruhunda yaşada bilər. Onun məşhur:

"Torki səhləst o mərə delpəzir"(Türkcə sadədir, lakin mənim üçün qəlbə yatandır, doğmadır) deməsi, əslində özündən sonar gələn bütün türk mənşəli şairlərə fəlsəfi və milli bir vəsiyyətidir. O, ana dilinin sadə, təbii, süni bəzəklərdən uzaq olsa belə, ruhun ən dogma sığınacağı olduğunu bəyan edirdi.

Bu gün Xaqaninin divanını vərəqləyərkən biz yalnız fars əruzunun, mürəkkəb klassik Şərq poetikasının möcüzələrini görmürük; biz həm də böyük bir türk ziyalısının öz xalqına, dilinə, soykökünə və milli mənəviyyətinə olan sonsuz sdaqətini, sevgisini seyr edirik. Məhz bu milli ruh və səmimiyyət Xaqanini bizim üçün zaman keçdikcə daha əziz, daha doğma və daha aktual edir.

Tədqiqat sahəsinin gələcək perspektivləri baxımından qeyd etmək lazımdır ki, Xaqaninin yaradıcılığında türk mövzusu hələ tam işlənməmişdir. Onun nəslrlə yazdığı məktublarındakı dil və etnik şüur elementlərinin tədqiqi, Şirvanşahlar dövrünün arxiv sənədləri ilə şairin poetik dünyasının qarşılıqlı müqayisəsi, eləcə də müasir türk xalqları ədəbiyyatlarında Xaqani irsinin qəbul və transformasiyası gələcək araşdırmaların mühüm istiqamətlərini təşkil edir.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Kamal Abdulla. Mifdən yazıya, yaxud gizli Dədə Qorqud. Bakı, 2009.
- 2.Əkrəm Cəfər. Azərbaycan xalq şeiri. Bakı, 2017.
- 3.Nizami Cəfərov. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, 2020.
- 4.Rəfail Hüseynov. Şərq poetikasında obrazlar sistemi. Bakı, 2021.
- 5.Teymur Kərimli. Orta əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, 2019.
- 6.Hamlet İsaخانlı. Klassik Azərbaycan şeirinin poetikası. Bakı, 2018.
- 7.Klassik ədəbiyyatın aktual problemləri. AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Bakı, 2022.
- 8.Azadə Musayeva. Xaqani və poetic sistem. Bakı, 2023.
- 9.Yaşar Qarayev. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 2020.
- 10.Xaqani Şirvani. Divan. Bakı: Elm, 2021.

TURKS, THE TURKISH LANGUAGE, AND OGHUZ TURKISH CULTURE IN THE POETRY OF KHAQANI SHIRVANI

ABSTRACT

This article examines the conceptual framework of 'Turk,' 'Turkishness,' 'Turks,' and the 'Turkish language' as they appear in the creative output of Khaqani Shirvani, the twelfth-century Azerbaijani poet. Despite composing predominantly in Persian — the prestige literary language of medieval courts — Khaqani explicitly expressed his Turkish ethnic identity, asserting national belonging through the declaration 'we, the Turks.' In his poetry, the concept of 'Turk' functions simultaneously as a symbol of physical beauty, martial valor, statecraft, and justice. The verse 'Torki səhləst o məradəlpəzir' (Turkish is simple and captivates my heart) encapsulates the poet's profound attachment to his mother tongue. Drawing on examples from Khaqani's Divan, this article demonstrates that he was an artist who preserved Turkish spirit, Oghuz cultural values, and linguistic consciousness within Persian-language literary tradition.

Keywords: *Khaqani Shirvani; twelfth century; Turk; Turkishness; Turkish language; Persian-language Azerbaijani literature; ethnic consciousness; Shirvanshah dynasty; Seljuk period; 'torki səhləst'; Turkish image; Oghuz culture; medieval poetics; cultural identity.*

ТЮРКИ, ТЮРКСКИЙ ЯЗЫК И ОГУЗСКАЯ ТЮРКСКАЯ КУЛЬТУРА В ПОЭЗИИ ХАКАНИ ШИРВАНИ

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматривается концептуальное осмысление понятий «тюрк», «тюркскость», «тюрки» и «тюркский язык» в творчестве азербайджанского поэта XII века Хакани Ширвани. Несмотря на то, что основная часть его произведений была создана на персидском языке — престижном литературном языке средневековых дворов, — Хакани открыто выражал свою тюркскую этническую принадлежность, утверждая национальную идентичность посредством формулы «мы, тюрки». В его поэзии образ «тюрка» одновременно выступает символом физической красоты, воинской доблести, государственности и справедливости. Стих «Torki səhləst o məradəlpəzir» («Тюркский язык прост и пленяет моё сердце») воплощает глубокую привязанность поэта к своему родному языку. На основе примеров из Дивана Хакани в статье показывается, что он был художником слова, сумевшим сохранить тюркский дух, огузские культурные ценности и языковое самосознание в рамках персоязычной литературной традиции.

Ключевые слова: *Хакани Ширвани; XII век; тюрк; тюркскость; тюркский язык; азербайджанская литература на персидском языке; этническое самосознание; государство Ширванишахов; эпоха Сельджуков; «Torki səhləst»; образ тюрка; огузская культура; средневековая поэтика; культурная идентичность.*